

ОНТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ВИВЧЕННЯ САМОТНОСТІ

Стаття присвячена аналізу методологічної проблеми визначення самотності і опису онтологічної моделі самотності як варіанту її вирішення. Джерел – 7.

Ключові слова: продуктивна самотність, дефіцитарна самотність, особистість, розвиток.

Постановка проблеми. Самотність відіграє значну роль в бутті особистості. Інтерес науковців до даного явища зростає, оскільки наслідки даного явища для людини без інтервенції можуть набути негативного значення. Разом із тим, самотність може призводити і до розвитку особистості, що дозволяє утримуватись даній темі в центрі психологічних досліджень сьогодення.

Актуальність дослідження даної теми обумовлена її впливом на не тільки внутрішньоособистісні процеси, оскільки вона зачіпає як сімейні стосунки, так і групові процеси загалом. Самотність, будучи різномірним і багатомірним феноменом, потребує глибокого дослідження, оскільки визначення даного поняття дозволить науковцям сприяти утворенню методичного інструментарію, що виконує психодіагностичну та інтервенційну функцію. Стрімкий темп сучасного життя і, одночасно з тим, процес зміни цінностей призводить до зростання кількості запитів до спеціалістів по причині самотності. Методологічна неоднозначність даного явища утворює складнощі у роботі як практичного психолога, так і дослідника. Постає гостра необхідність у конкретизації самотності, її значення для особистості та чинників, що відрізняють різновиди даного явища.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Підтвердженням наукового інтересу до даної теми безумовно є зростання кількості робіт спрямованих на дослідження самотності. Результати спрямовані на дослідження феномену самотності представлені в працях С.Л. Вербицької, О.В. Данчевої, О.Б. Долгінової, А.Р. Кірпікова, О.М. Коротеєвої, О.Н. Мухіярової, О.В. Неумоєвої, Ж.В. Пузанової, Є.Є. Рогової, І.М. Слободчикова, Н.В. Хамітова, Г.Р. Шагівалєєвої, Р.В. Шмельова, Н.В. Шитової та інших.

Аналіз літератури дозволяє стверджувати, що роботи, присвячені самотності, представлені настільки великою розгалуженістю аспектів, що безперечно потребують методологічної систематизації. На сьогодні в контексті історії психології існує лише одна модель, що надає огляд визначень самотності, систематизуючи їх відповідно до школи психології. Автори даної моделі Д.Рассел, М.Фергюсон та Л.Пепло охопили всі фундаментальні дослідження самотності [1]. Модель вказаних авторів залишається на сьогодні найбільш фундаментальним аналізом методологічних основ визначення самотності. Визнання цінності і необхідності такої концепції обумовлює її розповсюдженість. Однак, стрімке зростання робіт спрямованих на визначення феномену самотності, викликає появу нових визначень даного явища. Окрім того, розвиток психології загалом зумовив появу нових шкіл досліджень, а відповідно і нових визначень самотності, що не увійшли у модель Д.Рассела, М.Фергюсона та Л.Пепло. Наприклад, в нейропсихологічному підході, що набирає обертів у сучасній психологічній науці, у роботах під керівництвом J.Сасіорро представлені фундаментальні дослідження самотності і їх взаємозв'язку із нейромедіаторами [2]. Таким чином, модель самотності в залежності від школи, яку представляє дослідник, не може задовольнити психологію сьогодення, оскільки не охоплює всю різноманітність досліджень і визначень даного явища. Разом із тим, зростає потреба в єдиній моделі самотності, що дозволить об'єднати усі існуючі концепції, нівелювати їх протипоставлення і методологічну неоднозначність у визначенні даного явища. Аналіз літератури дозволяє виділити низку аспектів методологічної неоднозначності. Центральною темою суперечки є значення самотності для особистості. Класичне визначення самотності, що призводить до негативних наслідків (С.В.Бакалдин, С.Л. Вербицька, О.М.Коротеєвої, Н.В.Перешііна, Дж.І. Янг та ін.) межує із протилежним твердженням (А.А.Артамонова, О.В. Лазарянц, Б. Міюскович, Е. В. Неумоєва, А. В. Нечаєв та інші), що базується на екзистенціальному підході, де самотність призводить до позитивних зрушень для людини. Крім того, немає критерієв розмежування самотності як фізичного стану (ізоляція), і як психологічного, що не обов'язково обумовлюється ізоляцією людини. Тривалість самотності – один із факторів, що впливає на значення і наслідки особистості. Усі перераховані аспекти не вичерпують складнощів, що виникають через відсутність єдиної методологічної моделі.

В даній статті представлена онтологічна модель, що спрямована на інтеграцію існуючих визначень самотності. Дана модель побудована на основі результатів емпіричного та теоретичного дослідження.

Мета статті - побудова онтологічної моделі, для утворення методологічної основи інтеграції та систематизації концепцій визначення самотності, її значення для особистості.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Після виявлення методологічної неоднозначності визначення даного явища був здійснений огляд історії формування самотності в психологічній науці. Було виявлено, що самотність розглядалася як фізичний стан, тобто ізоляція, до XVII сторіччя. Епоха, в якій людина розототожнює зовнішній світ із внутрішніми судженням, повертає увагу філософа до існування внутрішнього світу. Така зміна в історії психології переважно пов'язана із появою роботи Р.Декарта "Роздуми про метод". Після оприлюднення даної праці, роздуми про самотність, які ми зустрічаємо в подальших роботах філософів, а пізніше і психологів, набувають іншого визначення. Самотність вже розглядається не лише як фізичний стан (ізоляція), а як внутрішній стан без ознак ізолюваності людини. Особливу увагу приділяють даному визначенню екзистенціалісти. Теоретичний аналіз дозволив прийти до висновку, що термін самотність містить у собі два відмінних явища, що потребують чіткої конкретизації. З нашої точки зору фізична самотність - життєві обставини, що можуть сприйматися людиною як самотність залежно від її ставлення до даних обставин. Самотність як психологічний феномен не обов'язково зумовлена фізичною ізоляцією, однак сприймається людиною як соціальна, екзистенціальна ізоляція. Більш того, самотність як психологічне явище в одних школах психології визначається як необхідна складова розвитку і самопізнання особистості, в інших – як таке, що має негативні наслідки для особистості.

Багатомірність і різнорівневість самотності була систематизована нами у моделі, в якій дане явище відображене цілісним і виражається як життєва ситуація (усамітнення, фізична ізоляція), і як психологічний феномен (дефіцитарна самотність і продуктивна самотність).

В основу моделі було покладено уявлення про психологічну структуру буття людини, що виявляється у трьох площинах: індивід, особистість, індивідуальність. Дана концепція ґрунтовно розроблялася у радянській школі психології і серед авторів, що внесли свій вклад у її розробку наступні видатні вчені: С.Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, Б.Г. Ананьєв, К.К. Платонов, В.С. Мерлін, А.Г. Асмолов та багато інших. Дана концепція дозволила нам пояснити усю багатомірність самотності і тим самим вирішити методологічну проблему психології самотності.

Для детального обґрунтування моделі самотності як загальнопсихологічного феномену необхідно відобразити зміст і особливості визначення кожного із трьох понять: індивід, особистість, індивідуальність.

Поняття індивід визначається як приналежність до людського роду від самого народження. До характеристик індивіда належать стать, біологічні особливості. Провідні вчені радянської школи психології стверджують, що вплив соціального середовища і процесу життєдіяльності робить з індивіда особистість. Тобто особистістю не народжуються, а стають нею в ході соціальної взаємодії із оточуючим середовищем.

О. М. Леонтьєв надає визначення поняттю індивід - це є людина як одинична природна істота, як представник роду Homo Sapiens. Людина народжується індивідом. Тобто автор підкреслює біологічну сторону людини.

Б.Г.Ананьєв виокремив ті характеристики, які відносяться до індивіда: стать, вік, конституційні особливості (статура, біохімічна індивідуальність), нейродинамічні властивості мозку, особливості функціональної геометрії більших півкуль. Вища інтеграція всіх цих властивостей представлена в темпераменті й задатках (загальна активність, рухова активність, емоційність).

Індивід - це родова приналежність людини, тобто це конкретна людина як особина, як представник роду людського. Тією самою мірою індивідом можна назвати й конкретну тварину стосовно своєї роду. Хоча не всі вчені із цим згодні й заміняють цей термін стосовно до тваринного світу терміном «особина». Тобто індивід – це знеособлена одиниця суспільства.

Отже самотність в даній площині існування людини відповідно є фізичною і представляє собою життєву ситуацію. Фізична самотність визначається, як просторово-часова невключеність людини у соціум, тобто ізоляція. Це є стан, до якого людина може вдатися по власному бажанню, добровільно, тоді це є усамітнення, або недобровільно, тобто примусово, тоді це є ізоляція. Ми визначаємо фізичну самотність як життєву ситуацію, тому що вона відноситься до зовнішніх умов. Наслідки та внутрішні причини (мотиви і цілі), особливості переживання перебування людини на самоті складають предмет вивчення психології.

Наступний різновид самотності ми розглядаємо на шаблі особистості, що є найбільш складним і неоднозначним поняттям у тріаді індивід-особистість-індивідуальність. Рубінштейн визначає особистість як сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються всі зовнішні впливи. Особистість є те, чого хоче людина (це так звана спрямованість як мотиваційно-потребова система особистості, цінності, установки, ідеали); що може людина (здібності), що є вона сама (тенденції, установки і поведінка людини, які закріпилися в її характері).

Буєва Л.П. розглядаючи поняття особистості стверджує, що вона має визначатися через сукупність її соціальних якостей, що формується в різних видах суспільної діяльності та стосунків.

Всі надані визначання вказують, що особистість є зовнішньо спрямованою площиною буття людини, її бажань і здібностей, її характеру, які визначаються через стосунки із оточенням, через спільну діяльність. Особистість – певний світогляд, певна якість, сформована в соціальному середовищі від народження. Особистістю можуть бути тільки серед людей на основі своїх біологічних особливостей, що надані природою.

О. М. Леонтьєв зазначає, що особистість – це психологічне утворення особливого типу, що формується і опосередковане життям людини в суспільстві. Воно характеризує людину з боку її суспільних зв'язків і відносин, тобто взаємодії з іншими людьми. Таким чином центром формування особистості є спілкування з іншими людьми.

В.І. Конов наголошує, що особистість визначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані у людині соціально-значимі риси.

Б. Г. Ананьєв також розглядає особистість як соціальне утворення і визначає дане поняття, як суб'єкта суспільної поведінки й комунікації.

Отже самотність у даній площині визначається нами через дефіцит міжособистісних стосунків і відображає незадоволену потребу у спілкуванні, в процесі, якого твориться особистість. Самотність є сигналом незадоволеності даної потреби. Недостатня кількість спілкування негативно впливає на соціальні сфери буття особистості і на внутрішньоособистісні процеси, що обумовлюються ними: самоставлення, комунікативні навички тощо.

Самотність, що виявляється на рівні особистості, ми називаємо дефіцитарною, оскільки вона виникає через дефіцит міжособистісних контактів, їх кількості чи якості.

Наступним шаблоном буття людини є індивідуальність. Індивідуальність - як своєрідність психіки людини, її неповторності, унікальності якої проявляється в різних сферах. Дане поняття протиставляється середньостатистичній людині. Індивідуальність - як певна цілісність, як певна унікальність властивостей нашої психіки. Індивідуальність особистості полягає у своєрідному сполученні психічних властивостей і якостей, що відрізняють її від інших людей.

Це таке психологічне утворення, що є єдністю неповторних особистісних властивостей конкретної людини. Це своєрідність її психофізіологічної структури (тип темпераменту, фізичні й психічні особливості, інтелект, світогляд, життєвий досвід).

Формування даного утворення відбувається через індивідуалізацію - це процес самовизначення й відокремлення особистості, її виділеності з групи, оформлення її окремоті, унікальності й неповторності. Особистість, що стала індивідуальністю, - це самотня людина, що активно й творчо виявила і виявляє себе у житті.

Поняття «індивідуальність» включає в себе певну особливість людини, її відмінність від інших людей, і в цьому змісті індивідуальні розходження є предметом диференціальної психології. У ряді концепцій (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв) індивідуальність розуміється як вищий рівень розвитку особистості. Іноді поняття «індивідуальність» розглядається як інтегральна структура будь-якої особистості (В.С. Мерлін).

Індивідуальність людини проявляється в тому особливому, унікальному способі, за допомогою якого вона реалізує свій особистісний потенціал, тобто закладені в ній комунікативні, пізнавальні, ціннісні й творчі можливості.

В даній площині існування людини самотність є результатом самопізнання, обособлення, індивідуалізації. Самотність є переживанням власної унікальності і надає людині можливість росту, сигналізуючи про особливості, що вирізняють дану людину серед інших. Дане переживання має призводити людину до самовизначення і самовираження. Однак такий процес можливий лише при залученості людини у творення власного життя, тобто при включенні свідомого діяльнісного і творчого компоненту. З нашої точки зору, кінцевим результатом продуктивної самотності є активізація людини до творчої самодіяльності. Видатний психолог С.Л. Рубінштейн увів дане поняття у психологію. Принцип творчої самодіяльності відображає найвищий рівень свідомої активності людини, що з одного боку є потребою у самовираженні, з іншого боку - творенням власного життя. Тобто людина здобуває смисл життя через свідому діяльність в площині індивідуальності, де самотність є відображенням самопізнання, самовираження, рефлексії тощо.

Онтологічна модель відображає отримані дані та зведення їх у єдину модель самотності як загальнопсихологічного феномену, де проілюстровані причини, особливості і наслідки даного явища у різних площинах буття людини. Як видно з моделі самотності можна розглядати у площині індивіда, що є біологічною площиною буття людини, і відповідно тут самотність відображає життєву ситуацію і вкладається у поняття ізоляції, що може бути добровільним усамітненням або примусовою ізоляцією. Така самотність обумовлена фізичною ізоляцією і має свої особливості у вигляді умов утворення даного стану по волі людини чи проти неї. Наслідки такої самотності залежать перш за все від критерію тривалості даного стану. Якщо це є довготривалою ситуацією, то результатом буде або соціопатія, або соціальна дезадаптація.

На другому шаблі буття людини знаходиться особистість, і як це відображено вище, це є соціальна площина. Дефіцитарна самотність, що розгортається на рівні особистості, обумовлена незадоволеною потребою у спілкуванні та низькими комунікативними навичками. Особливостями переживання самотності на даному шаблі є соціальна ідентифікація, тобто підвищена увага людини до власних соціальних ролей, статусу тощо. Наслідками такої самотності є низький рівень самовідношення, низький рівень смислотворчих орієнтацій. Отже соціальна самотність – це відображення та індикатор задоволеності та достатності кількості/якості соціальних контактів і спілкування особистості.

Як видно з нижченаведеної моделі, останнім шаблем моделі самотності є індивідуальність. Даний рівень відображає неповторність та унікальність людини, і самотність, відповідно, є обумовленою зовсім іншими процесами, аніж дві попередніх площини буття, а саме процесами самопізнання, обособлення, рефлексії. Дана самотність має власні особливості, серед яких зв'язок із механізмами захисту, які впливають на дане переживання, виводячи тим самим людину із неприємних переживань породжених даним явищем. З одного боку, це зменшує болючість переживання, та з іншого призводить до стагнації розвитку людини. Площина індивідуальності є найвищим рівнем суб'єктності людини і вбачає розкриття принципу творчої самодіяльності. Самотність як наслідок самопізнання актуалізує самовираження і спричинює активізацію суб'єктного творення життя через творчу самодіяльність. На перший план в даній площині виходить усвідомлена активність людини та її залученість суб'єкта у діях та вчинках. Через акт творчої самодіяльності особистість створюється і самовизначається, розкриває власний потенціал. Так, самотність відіграє не лише сигнальну функцію але і роль каталізатору зростання особистості, оскільки саме через неї актуалізується діяльнісний компонент, що згодом призводить до вчинків.

Висновки. Викладена стаття присвячена результатам теоретичного дослідження та відображенню їх у єдиній онтологічній моделі самотності. Через отримані результати аналізу сучасних досліджень самотності і в контексті історії психології висвітлюється методологічна неоднозначність. Значний інтерес до даної теми утворює велику низку визначень та теоретичних концепцій, що потребують інтеграції для їх ефективного використання у практичній та прикладній діяльності.

Загальні тенденції дослідження дозволяють прийти до висновку, що самотність як теоретичний конструкт відображає феномен життєвих обставин, тобто ізоляції та психологічне явище, що визначається як продуктивна чи дефіцитарна самотність. Фактори тривалості самотності і їх наслідки є аспектами методологічної неоднозначності визначення і дослідження даного феномену.

В даній роботі представлена онтологічна модель самотності, що слугує основою для інтеграції існуючих визначень даного конструкту та для її практичного застосування в інтервенційній роботі із запитом на вказану тематику.

Модель складається із трьох шаблів, які представляють собою площини буття людини і, відповідно, яким відповідають різновиди самотності. На рівні індивіда, що представляє собою площину фізичного буття людини, розгортається самотність як життєва обставина. На рівні особистості представлені соціальні аспекти буття – дефіцитарна самотність, що несе в собі негативні наслідки для людини. І на рівні індивідуальності – продуктивна самотність, що обумовлена самопізнанням і є необхідною складовою розвитку людини.

Представлена модель дозволяє зняти методологічну неоднозначність, виявлену в ході теоретичного дослідження, що виявляється у суперечностях визначення самотності, її значення та причин.

В подальших дослідженнях вбачається поглиблення даної моделі через аналіз підходів та досліджень, що можуть бути віднесені до певної площини з вищеперерахованих, відповідно до визначення самотності, її значення та причин.

Література

1. Бердяев Н. А. Опыт философии одиночества и общения / Н. А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 390 с.
2. Рогова Е. Е. Психологические особенности одиночества у подростков с разной социальной направленностью: автореф. дис. канд. психол. н.: 19.00.13 / Евгения Евгеньевна Рогова. – Ростов-на-Дону, 2005. – 19 с.
3. Усмах А. И. Развитие проблемы обособления и отчуждения как механизма онтогенеза личности в возрастной психологии: дис. канд. психол. н.: 19.00.07 – педагогическая психология / А. И. Усмах; МГУ. – М., 1987. – 16 с.
4. Вереина Л. В. Самотність як феномен відчуття індивіда від навколишнього середовища / Л. В. Вереина, С. О. Платонова. // Актуальні проблеми психології. – 2008. – №14. – С. 24–30.
5. Айвазян Л.Ю. Взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності і розвитку особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 13. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С.12-21.
6. Варавя Л. А. Переживання особистістю почуття самотності в стані соціальної депривації : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Варавя Л. А. – К., 2009. – 178 с.
7. Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті / Н. В. Хамітов. – К.: Гранослов, 2000. – 238 с.

References

1. Berdiaev N. A. Opyt filosofii odinochestva i obshcheniya / N. A. Berdiaev. – M.: Respublika, 1993. – 390 s.
2. Rogova E. E. Psikhologicheskie osobennosti odinochestva u podrostkov s raznoi sotsyalnoi napravlenosti: avtoref. dis. kand. psikhol. n.: 19.00.13 / Evgenyia Evgenevna Rogova. – Rostov-na-Donu, 2005. – 19 s.
3. Usmakh A. Y. Razvitiye problemy obosobleniya i otchuzhdeniya kak mekhanizma ontogeneza lichnosti v vozrastnoi psikhologii: dis. kand. psikhol. n.: 19.00.07 – pedagogicheskaya psikhologiya / A. Y. Usmakh; MGU. – M., 1987. – 16 s.
4. Vereina L. V. Samotnist yak fenomen vidchuttia indyvida vid navkolyshnoho seredovyscha / L. V. Vereina, S. O. Platonova. // Aktualni problemy psikhologii. – 2008. – №14. – S. 24–30.
5. Aivazian L.Iu. Vzaiemovziazok subiektyvnoho vidchuttia samotnosti i rozvytku osobystosti // Problemy suchasnoi psikhologii: Zbirnyk naukovykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Instytutu psikhologii im. H.S.Kostiuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D.Maksymenka, L.A.Onufriievoi. – Vyp. 13. – Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 2011. – S.12-21.
6. Varava L. A. Perezhyvannia osobystisti pochuttia samotnosti v stani sotsialnoi depryvatsii : dys. kand. psikh. nauk : 19.00.01 / Varava L. A. – K., 2009. – 178 s.
7. Khamitov N. V. Samotnist u liudskomu butti / N. V. Khamitov. – K.: Hranoslov, 2000. – 238 s.

Айвазян Л.Ю.

Онтологический аспект изучения одиночества

Данная статья посвящена анализу методологической проблемы определения одиночества и описанию онтологической модели одиночества как варианта ее решения. Источников – 7.

Ключевые слова: продуктивное одиночество, дефицитное одиночество, личность, развитие.

Aivazian L.Iu.

Ontological aspect of loneliness research

This article is devoted to the analysis of methodological problems of loneliness definition and to the description of the ontological model of loneliness as the way of its solution. Sources – 7.

Key words: productive loneliness, deficiental loneliness, personality, development.

Айвазян Людмила Юрійвна – аспірант кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м.Київ.